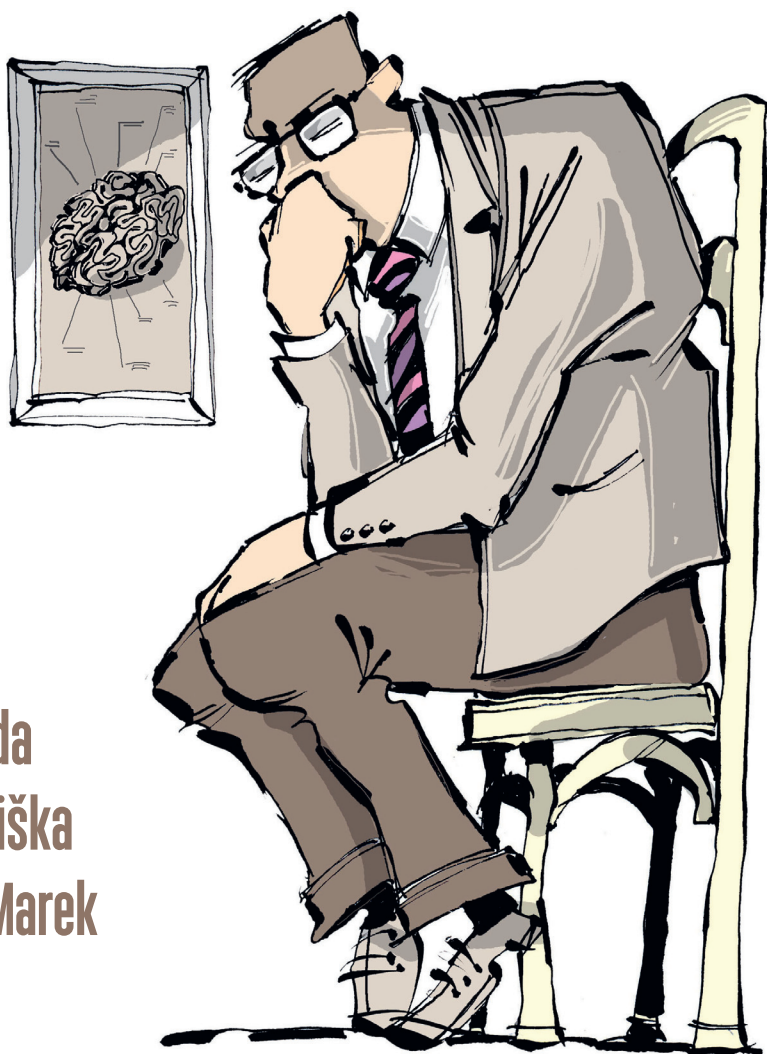

Kritické myšlení

Dovednost (nejen) pro 21. století

Jan Gazda

Václav Liška

Bořivoj Marek

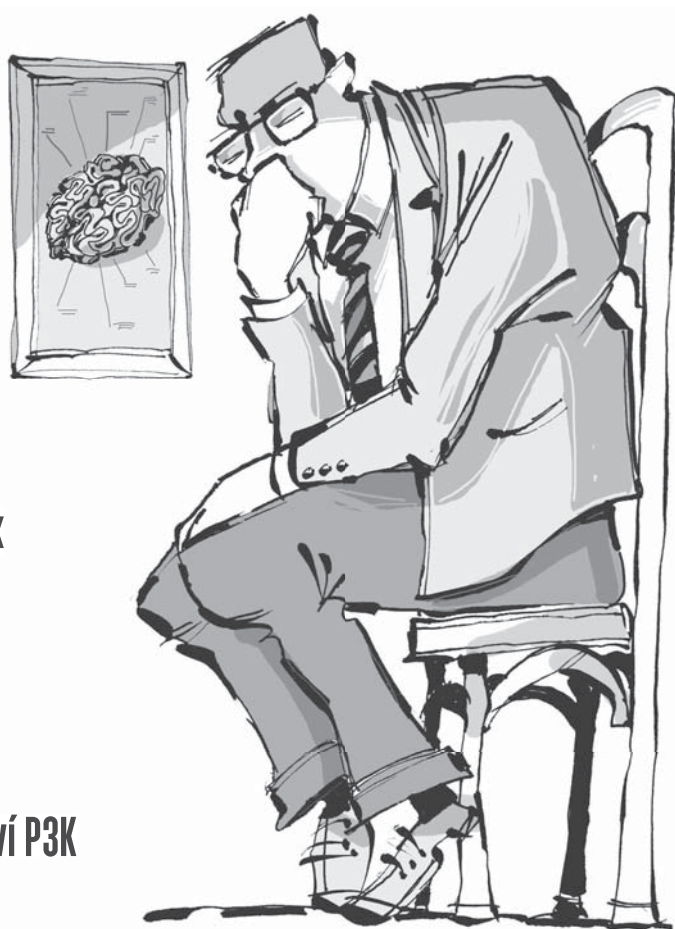
Kritické myšlení

Dovednost (nejen) pro 21. století

Jan Gazda
Václav Liška
Bořivoj Marek

Ilustroval
Jiří Novák

Nakladatelství P3K
Praha 2019

Zpracoval kolektiv autorů tvořících v rámci projektu
OP VVV „Informace pro rozvoj demokratické společnosti“
(reg. č. CZ.02.3.68/0.0/0.0/16.032/0008181).

© Jan Gazda, Václav Liška, Bořivoj Marek, 2019
Illustrations © Jiří Novák, 2019
© Nakladatelství P3K, 2019

ISBN 978-80-87343-89-0 (eKniha pdf)

PŘEDMLUVA

Život v demokratické společnosti, informační exploze a rozvoj vědeckého poznání klade nové požadavky na každého jednotlivce. Denně je nutné se vyrovnávat s množstvím informací, kterými nás zahrnují hromadné sdělovací prostředky, odborná literatura, kolegové i přátelé atd.

Nové informace nelze vždy důvěřivě a „slepě“ přebírat, mnohé jsou manipulačně zabarvené, a proto je vhodné je zkoumat z více úhlů pohledu, vytvářet si úsudky o jejich obsahu a věrohodnosti, posuzovat je jak v širším kontextu, tak i z hlediska významu pro nás osobně. Kritické myšlení jako specifická lidská činnost je spojeno s vývojem lidské společnosti.

Ze stručného nástinu historie kritického myšlení, uvedeného v první části publikace, věnujeme pozornost dvěma osobnostem – Sókratovi a Kantovi, jejichž dílo nabízí skvělé východisko pro didaktickou práci, zaměřenou právě na fenomén soudného uvažování. Sókratovská metoda – hledání nezpochybnitelného a logicky odůvodněného závěru – a Kantův systém *cognitio ex principiis* poskytují na krátkých příkladech možnosti, jak zapojit produkty ducha, vzniknuvší kritickým uvažováním, do praxe a běžného života a snahy o myšlení za sebe sama, o myšlení nezaložené jen na slepém přejímání myšlenek učitele či druhé osoby.

Druhá část publikace, logicky navazující na první, je pak věnována kritickému myšlení a kognitivním zkreslením. Právě kritické myšlení je podle zprávy *Future of Jobs* druhou z nejpotřebnějších dovedností pro 21. století. Ale podle *Centra digitální transformace* to je zároveň jedna z šesti dovedností, která ve výuce na všech stupních škol nejvíce chybí. Dovednost kriticky přemýšlet je důležitá zejména proto, že svět se stává rychlejším a komplikovanějším. V takovém prostředí už naše intuice nestačí a pro lepší rozhodnutí je potřeba znát klamy, kterým podléhá

naše vnímání a myšlení, a vědět, jak šikovně používat rozum. Navíc naším problémem dnes není ani tolik to, že bychom měli málo informací, ale spíše to, že s nimi neumíme pracovat. Proto se tato část publikace zaměřuje na to, jak kritické myšlení rozvíjet u sebe a ostatních, jak rozpoznávat klamy ve vnímání a v úsudku, a představuje široké spektrum kognitivních zkreslení, které nám v řadě případů brání metody kritického myšlení účinně používat.

Závěrem je pak prezentováno *Dvanáctero figur zápasu perem* čili *Příručka psané polemiky* od Karla Čapka – velmi zajímavé pojednání o vedení diskuze, o možnostech, jak diskuzi zavést nesprávným směrem a jak využívat „zkreslení“ ve svůj prospěch. Postřehy staré více než 80 let neztratily nic na své aktuálnosti ani dnes...

Dr. Václav Liška

I

Kritické myšlení ve vzdělávacím procesu: inspirace Sókratem a Kantem

PŮVOD SLOVA „KRITICKÝ“

Adjektivum „kritický“ je odvozeno od řeckého slovesa *krinein*, které znamená „oddělovat“, „rozhodovat“ či „soudit“. Toto sloveso vychází z praindoevropského kořene **krei-*, jehož význam byl „prosívát“, v posunutém smyslu pak „rozlišovat“ nebo „rozeznávat“. V latině z něj pocházejí substantiva *cribrum* (= síto, řešeto) nebo *crimen* (= obvinění, žaloba, vina, přečin, zločin; srv. kriminální, kriminálka apod.) či sloveso *cernere* (= prověřovat, zkoumat, pozorovat, oddělovat). Ve starých keltských a germánských jazycích z něj vznikly všemožné výrazy pro „síto“. V češtině ze zmíněných latinských a řeckých základů vycházejí slova jako: koncern, koncert, kriminální, krize, kritika, kritérium, dekret, dia-kritika, diskrétní, diskriminace, endokrinologie, exkrement, hypokrit (= pokrytec), sekret, sekretářka a mnoho dalších. Se znalostí významu jejich společného praindoevropského předka může být zajímavé hledat mezi nimi souvislosti a stopovat, proč označují to, co označují, a jak se v nich onen původní význam „prosívání“ uplatňuje.

SÓKRATÉS A JEHO MAIEUTIKA¹

Pro antické Řecko i antický Řím je příznačné, že tyto civilizace vyrostly z drobných městských států, v nichž se na správě věcí veřejných podíleli všichni svobodní občané (*polis, res publica*). V jiných starověkých

¹ Umění porodní báby, porodnické umění, narážka na povolání Sókratovy matky. Sókratés tak nazývá umění vést dialog a způsob, jak člověka doprovodit k „porodu“ správného a logicky zdůvodněného názoru, který je v jeho rozumu latentně přítomen již od narození. Skládá se ze dvou kroků:

civilizacích převládaly monarchie, které potlačovaly iniciativu obyvatel a činily z nich nástroje své vlastní vůle. V Řecku a Římě hrály ve společnosti důležitou roli odpovědnost a nutnost samostatného rozhodování. Tato skutečnost vedla k rozvoji individualismu, provázeného praktickým, racionálním myšlením i vyspělou duchovní a uměleckou tvorbou, a přispěla rovněž ke vzniku politiky ve vlastním slova smyslu, to jest takové, kdy jeden názor nelze absolutně vnucovat bez ohledu na názory ostatních.² Vedle toho je nutno upozornit na skutečnost, že mezi důležité rysy řeckého ducha, které daly řecké kultuře její svěbytný charakter a působily i v dalších dobách, patří značná soutěživost. Hovoříme o tzv. agonálním duchu řecké společnosti, jenž se projevoval nejen ve snaze vyniknout nad ostatními, například ve sportu, ale také v zálibě ve vedení slovních sporů a argumentačních potyček týkajících se všemožných součástí lidské existence. Obliba diskusí, rozprav a obvykle dobromyslných hádek je koneckonců u středomořských národů živá dodnes.

Všechny tyto skutečnosti vytvořily podmínky pro uvážlivého a přemýšlivého ducha, jakým byl filosof Sókratés, aby se mohl svým typickým způsobem věnovat „hledání pravdy“ a snažím přivést k ní i ostatní. Jak známo, Sókratés sám nezanechal žádný spis, z něhož bychom neomylně čerpali jeho názory. A tak takřka vše, co o něm a jeho životě a činnosti víme, pochází z díla Platónova, Xenofontova a případně Aristofanova. Je proto nezbytné podotknout, jako ostatně u všech studií zabývajících se Sókratem, že Sókratés, o němž mluvíme, je především Sókratés Platónův a že jeho názory jsou asi ve značné míře spíše názory Platónovy.

- (1) *Elenktika* („umění převedení“) – Sókratés otřese pozicí svého žáka nebo partnera v rozhovoru a převede jeho stanovisko do neřešitelného stavu (aporie), přičemž v něm takto probudí touhu po poznání a hledání pravdy.
- (2) *Protreptika* („umění obrácení“) – Sókratés přivede žáka vhodně položenými otázkami ke správnému názoru, ne však k poznání, které je dosažitelné pouze prostřednictvím naučení idejí.

Cílem *maieutiky* u Sókrata (resp. Platóna) je *eu zén* = správně/dobře/spravedlivě žít. Srv. Blecha, I. et al. *Filosofický slovník*. 1998, Olomouc, Nakladatelství Olomouc: heslo *maieutika*, s. 254; *Ottův slovník naučný*, heslo *maieutika*; Sv. 16, 1888–1909, Praha, s. 633.

² Srv. Souček, J. *Význam antického dědictví v dějinách evropské civilizace a v naší současnosti*, in: Kohnová, J. – Holubová, B. (edd.), *Rozmanité podoby vzniku státности (XXII. letní škola historie)*. 2011, Praha, Vydavatelství Pedagogické fakulty UK.

Podle Sókrata by si každý z nás měl vybudovat důvěru ve vlastní úsudek a nenechat se příliš ovlivňovat názory ostatních.³ Existuje totiž mnoho podobností mezi lidmi a ovce. Lidé sice nemají vlnu a nebečí, ale také často pasivně následují stádo a děsí se odtržení od skupiny. Proč vlastně máme tendenci upínat se k názorům jiných, zvláště pokud jsou tito lidé nějakým způsobem významní? Většinou je to proto, že si myslíme, že tak významní, úspěšní a známí jedinci přece musejí mít správný názor. Jinak by se jim tak dobře nevedlo.

Důvod, proč mezi lidmi existuje tolik chybných, nejistých a nepřesných stanovisek, je ten, že se mnoho z nich domnívá, že na skvělé myšlenky lze přijít i bez hlubšího uvažování. To Sókratés považoval za bláznovství, a aby demonstroval, jak hluboce se takoví lidé mýlí, přirovnal proces přemýšlení k procesu výroby nádob. Nikdo si přece nemyslí, že lze vyrobit kvalitní nádobu bez dodržování alespoň základních hrnčičských postupů. Přesto jsou tací, kteří mají za to, že dobrat se k nějakému závěru, týkajícímu se například etiky nebo způsobu správného života, je možné i bez velkého přemýšlení. Sókratés stanovil pět základních kroků, které je třeba na cestě k pravdě učinit:

- 1 Vyhledávat ve svém okolí tvrzení, která většina lidí považuje za pravdivá a všeobecně platná (např. že nejlepší zaměstnání je to s nejvyšším platem; nebo že štěstí lze nalézt v manželství).
- 2 Klást si otázky, které daná přesvědčení zpochybňují (např.: Je možné žít v manželství a být nešťastný? Je možné cítit se špatně ve výborně placeném zaměstnání?).
- 3 Pokud opravdu nalezneme případy, které na tyto otázky odpovídají kladně, nutně to znamená, že je výchozí tvrzení nesprávné nebo přinejmenším nepřesné.
- 4 V takovém případě musíme výchozí tvrzení podle těchto výjimek upravit (např.: je možné být dosti nešťastný v dobře placené práci, která nás nenaplňuje z hlediska kreativity; nebo: manželství může být nešťastné, pokud do něj vstoupíte s nepravou osobou).
- 5 Opakovat tento postup, dokud je to možné, a neustále hledat výjimky z přijímaných tvrzení.

³ Následující pasáž je volně zpracována podle De Botton, A. *Philosophy: A Guide To Happiness*. 2000, Diverse Productions, Channel 4 Television Corporation.

Podle Sókrata leží pravda, do té míry, do níž je pro člověka dosažitelná, v takovém tvrzení, které již nelze výjimkami vyvrátit. Byl přesvědčen o tom, že budeme-li své teorie takto prověřovat, můžeme nakonec dojít k důvěryhodným, ba dokonce obecně pravdivým závěrům. Stejně jako když hrnčíři dodržováním potřebných pravidel vyrobí kvalitní a nepropustnou nádobu. Sókratova metoda nutí člověka zaujmout aktivní přístup a méně následovat dav. Pokud s námi ostatní lidé nesouhlasí, nestačí jim odvětit: „Mám pravdu, ale neumím vám říci proč.“ Je třeba umět logicky prokázat, proč jsou naše názory takové, jaké jsou. Pokud ostatní své názory logicky nevyloží, je pro nás mnohem snazší je zpochybnit či vyvrátit.

Lidé si obvykle myslí, že nemohou být filosofové, když nestudovali filosofii, nepřečetli relevantní knihy ani nedosáhli patřičného akademického titulu. Sókratés však říká, že uvažování je schopen každý člověk, a každý člověk má dokonce povinnost uvažovat. Nehloubavý život nestojí za žití. Zajímavý a podnětný rozhovor vedoucí k vytvoření správného závěru je pak možné vést kdekoliv, třeba na ulici. Filosofie se nesmí odehrávat jen za zdmi škol. To ostatně říká i další velký filosof Immanuel Kant, jak uvidíme dále. Sám Sókratés během života pravidelně rozmlouval s širokým okruhem lidí a rád jim ukazoval, že každý z nich je schopen dojít k promyšleným a nezpochybnitelným názorům.

Moderní demokratická společnost se často řídí názory tzv. ohniskových skupin⁴ a výzkumy veřejného mínění. Sókratés by nejspíše namítal, že takto nasloucháme pouze převažujícím názorům bez ohledu na to, zda jsou nebo nejsou dobře a pečlivě promyšlené. Byl sice přesvědčen o tom, že jsme všichni schopni vést život tak, že svá stanoviska a přesvědčení budeme promýšlet až tam, kam je to možné, ale zároveň mu bylo jasné, že v praxi to většina z nás nedělá. Proto si nemyslel, že by se mělo dopřát sluchu všem názorům. Všechny si to rozhodně nezasluhují. Jako si nezasluhují být používány ty nádoby, které evidentně propouštějí svůj obsah. Přestože žil Sókratés v době existence athénské

⁴ Tzv. *focus groups* (ohniskové skupiny či skupinové diskuse) jsou jednou z metod získávání dat zejména v kvalitativním výzkumu. Používají se často v sociologii a psychologii, ale i v dalších oborech. Spočívají v moderované diskusi, která má za cíl prozkoumat postoje, názory, mínění veřejnosti, často v souvislosti s marketingovým výzkumem, průzkumem spotřebitelských návyků, k určení účinnosti reklamy a podobně. (https://cs.wikipedia.org/wiki/Focus_groups)